

HISTORIA ECCLESIAE

Bellághné Nagy Rózsa

Budapest

Apáczai Csere János (1625–1659)*

János Apáczai Csere (1625–1659). Abstract

János Apáczai Csere was and is regarded by all Hungarian teachers, paedagogical thinkers and school reformers as a model. He exercised a major influence upon his own times: his Puritan contemporaries and disciples preserved a lot of his teachings and carried it further. His knowledge and ideas concerning natural sciences motivated the scholars and physicians of the second half of the seventeenth century. His influence was noticeable in the eighteenth century as well. Nevertheless, his true importance and eminence on the field of national culture was acknowledged by the writers of the Enlightenment. The politicians who intended to renew the Hungarian educational system in the nineteenth century and the reformers of modern paedagogy kept referring to him.

The representatives of various spiritual trends and sciences weighed his oeuvre somewhat differently, nonetheless, all of them agree that he was an illustrious representative and a remarkable forerunner of Hungarian civil paedagogy within the history of thinking and education.

Keywords: János Apáczai Csere, Magyar Enciklopédia, De studio sapientiae, Magyar logikácska, Tanács, De summa scholarum necessitate, Disputatio de mente humana, Magyar enciklopédia, Philosophia naturalis.

Apáczai Csere János,¹ a 17. század sokoldalú tudós magyar pedagógusa 350 évvel ezelőtt, 1659 decemberében hunyt el Kolozsváron. A régi magyar irodalom egyik nagy alakja, a presbiteriánus mozgalom legjelentősebb képviselője. Református tanár, teológiai, filozófiai és pedagógiai író.

1625-ben született Apáca községben (Brassó megye). Családjáról keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy nem jobbágy, hanem szabad, valamelyes privilégiummal rendelkező réteghöz tartozó szülők gyermeke volt, sőt lehet, hogy családjának nemesi levele is volt. Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az Apáczai család, társadalmi helyzetét illetően, igen szűkös körülmények között élt. Családi viszonyairól egyebet alig tudunk, mint amire Bethlen Miklós² kancellár az *Önéletírásában* utal. Több testvére is volt, akik közt ő volt a legidősebb, és öccse, Tamás, a legfiatalabb. Az elemi iskolát szülőfalujában végezte el, de hogy meddig tanult itt, nem tudjuk. Apáczai neve két változatban ismeretes. Ő maga is használta mindkettőt: 1656-ig csak a Csere, ettől az év-

---

* 2009-ben emlékeztünk Apáczai Csere Jánosra, halálának 350. évfordulója alkalmából. Az itt közölt tanulmány rövidített változata 2009 folyamán hangzott el, több Apáczairól szóló rendezvényen.

¹ Tanulmányomban Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958 és *Apáczai válogatott munkái*. 1–2. köt. Összeáll., bev. tanulmány, jegyzetek Szigeti József, Bukarest 1965 című művekre támaszkodtam.

² Bethlen Miklós (1642–1716) író, politikus fontos szerepet játszott Erdély 17. századi társadalmi életében.

től kezdve a Cseri névalakot is. A *Magyar Enciklopédia* címlapján a Csere szerepel, tehát ez a hagyományos.

1636-ban Apáczai Kolozsvárra került a közép fokú iskolába, itt volt egyik tanára Porcsalmi András,³ akinek enciklopédikus szemlélete és modern gondolkodása jelentősen hatott rá. Porcsalmi felismerte Apáczai tehetségét, és arra buzdította tanítványát, hogy próbálja a világot a maga teljességében megismerni. Ebben az iskolában találkozott először a puritanizmus eszméivel is. 1643 őszén az erdélyi művelődés központjába, a gyulafehérvári főiskolára került.

Az 1622-ben Bethlen Gábor által alapított kollégium igazi virágzása csak a fejedelem halála után (1629) következett be az általa meghívott híres külföldi tanárok: Alsted,⁴ Bisterfeld⁵ és Piscator⁶ tevékenysége révén. Apáczai itt Bisterfeld János tanítványa volt, tőle kapta a megerősítést a puritánus meggyőződésre, amelyhez élete végéig hű maradt, a biztatást a természettudományos műveltség megszerzésére és a tudományok szeretetére. Kiváló szellemi képességei és rendkívüli szorgalma a kollégium legjobb diákjai közé emelték.

1648-tól a református egyház támogatásával Apáczai a hollandiai egyetemeken folytatta tanulmányait. Hollandiában a kultúra és a polgári jólét fogadta, itt a kálvinista vallás áldásos hatásával és a gondolkodás szabadságával találkozott. Franeker, Leyden, Utrecht és Harderwijk egyetemén öt évet töltött, és megismerkedett a nyugat-európai tudományosság eredményeivel. Előszeretettel forgatta a természettudományos műveket és tanulta a keleti nyelveket.

A franekeri egyetemen valószínűleg a héber nyelvet tanulmányozta a híres hebraista, Coccejus⁷ irányítása mellett. Itt ismerkedett meg Amesiussal,⁸ az angol puritanizmus vezéralakjának műveivel, aki 1622-től 1632-ig tanított a franekeri egyetemen. Franekerben mindössze hat hétig tartózkodott, majd a leydeni egyetemre iratkozott be. Ledyenben volt Hollandia központi akadémiaja. Itt teológiai stúdiumokkal foglalkozott, és tovább folytatta a keleti nyelvek tanulását.

1649 áprilisában Apáczai Utrechtbe, Hollandia legnagyobb történelmi múlttal rendelkező városába ment, és kisebb megszakításokkal itt tartózkodott egészen hazatéréseig. Utrechtet egyébként előszeretettel keresték fel az erdélyi diákok tanulás céljából.

Apáczai Csere János szülőháza helyén álló ház a Rabszoros utcában

³ Porcsalmi András (1617–1681) a kolozsvári iskola tanára, majd igazgatója, később kolozsvári lelkész.

⁴ Alsted, Johann Heinrich (Alstedius, Johannes Henricus, 1588–1638) német pedagógus, filozófus és teológus. 1630-ban Bethlen Gábor hívására jött Gyulafehérvárra, ahol a főiskola igazgatója volt haláláig.

⁵ Bisterfeld, Johann Heinrich (1605–1655) német származású pedagógus, teológus, filozófus. A herborni akadémiairól jött a gyulafehérvári kollégiumba (1630) Alsted és Piscator professzorokkal együtt, szintén csak Bethlen Gábor meghívására. Alsted halála után, 1638-ban ő lett az intézet vezetője. Nagy hatást gyakorolt Apáczai tevékenységére.

⁶ Piscator, Ludwig Philip német származású tanár a gyulafehérvári kollégiumban 1629–1648 között.

⁷ Coccejus, Johannes (Coch, 1603–1669) német születésű, de élete java részét Németalföldön töltő református teológus, biblikus és hebraista, az ortodox kálvinizmus ellenfele.

⁸ Amesiuss, Guilelmus (Ames, William, 1576–1633) angol teológus, filozófus, az angol puritanizmus independens szárnyának a vezéralakja.

Gy. Szabó Béla: *Apáczai Csere János*

Itt ismerkedett meg mélyebben Apáczai a holland szellemi élettel és az Angliából beáramló puritánus nézetekkel. Bizonyára nagy hatást gyakoroltak rá az angol forradalom eseményei, a király kivégzése 1649-ben. Professzorai közé tartozott a Descartes⁹-ellenes, híres ortodox teológus, Voetius.¹⁰

Az angol puritanizmus eszméi mellett a másik nagy élményével, a descartesi filozófiával is Utrechtben ismerkedett meg. Az utrechti egyetemen tanított pár évvel Apáczai ideérkezése előtt Regius,¹¹ orvos és filozófus, aki Descartes szellemében tartott orvosi és filozófiai előadásokat. Apáczai valószínűleg személyesen is ismerte Regiust.

Utrechti évei idején a kartézianus filozófia tiltott volt az egyetemeken, de a közvéleményt, főleg az ifjúságot Descartes tartotta lázban. Utrecht a karteziánizmus tűzfészke volt, ahol Apáczai közvetlenül figyelhette az új filozófia elismertetéséért vívott harcot. A nagy francia filozófus, matematikus és természettudós műveit eredetiben olvasta,

gondolatait megértette és felhasználta. A két eszmerendszer megismerése – a descartesi racionalizmus hatására kialakult dualista ismeretelmélet és a puritánus társadalomszemlélet – határozta meg egész további tevékenységét. Hollandiában olyan tapasztalatokra és ismeretekre tett szert, amelyek fényében gyökeresen megváltozott véleménye a hazai viszonyok egészéről.

1651-ben a harderwijki egyetemre iratkozott be, ahol doktori vizsgát tett, és ünnepélyes külsőségek között fel is avatták. A mű címe, melynek alapján elnyerte a doktori fokozatot: *Disputatio Theologica Inauguralis De Primi Hominis Apostasia* stb. A disszertáció tárgya: az első ember bűnbeesése.

Még ebben az évben feleségül vette Aletta van der Maet jómódú polgárlányt. A házasságkötés után az apósa házába költözött, és megkezdte a *Magyar enciklopédia* anyagának összegyűjtését, majd 1652-ben hozzáfogott az összegyűjtött anyag feldolgozásához. Ugyanekkor megkapta Erdélyből a hazahívó levelet Csulai püspöktől. Bizonyos okok miatt azonban még nem indulhatott haza.

⁹ Descartes, René (Renatus Cartesius, 1596–1650) francia filozófus, matematikus, természettudós. Teljesen megváltoztatta a filozófiai gondolkodást.

¹⁰ Voetius, Gisbertus (Voet, Gisbert, 1598–1676) utrechti egyetemi tanár, a holland református ortodoxia vezéralakja.

¹¹ Regius, Henricus (Henri De Roy, 1598–1679) neves holland orvos és filozófus volt.

1653 nyaráig megszerkesztette és nyomdába adta a *Magyar enciklopédia* első nyolc fejezetét, majd hazatért feleségével és gyermekével Erdélybe, Gyulafehérvárra, egykori iskolájába.

A kollégiumban a poétikai osztályt vezette, és a felsőbb osztályokban görögöt, hébert, logikát és retorikát tanított. 1653 novemberében tartotta meg a gyulafehérvári székfoglaló beszédét latin nyelven *De studio sapientiae* címmel (*A bölcsesség tanításáról*). Kiváló pedagógusi munkája hamarosan nagy tekintélyhez juttatta a diákság körében.

A következő évben közzétette két kisebb művét, a *Magyar logikácskát* és Fortius¹² mester művéből összeállított *Tanács* című pedagógiai írását dialógus formában. *A Magyar logikácskával* lehetővé tette a filozófia egyik ágának, a logikának magyar nyelven való tanulásának megkezdését. Ezt a munkát, akárcsak a Magyar enciklopédiát is, tan könyvnek szánta, a gyermek I. Rákóczi Ferencnek¹³ ajánlotta.

1655 nagyon nehéz éve volt Apáczainak. Ebben az évben meghalt Bisterfeld János gyulafehérvári tanár, aki a puritanizmus mérsékelt irányzatának a híve volt, és tekintélye révén mérsékelni tudta II. Rákóczi György fejedelem puritán-ellenes indulatait. Bisterfeld tanszékére Basirius Izsák¹⁴ lépett, aki a kivégzett I. Károly angol király udvari papja volt. Az angol forradalom miatt Konstantinápolyba menekült, majd innen Erdélybe került, ellensége volt minden újításnak, mereven elutasította Ramus¹⁵ és Descartes modern tanításait. Gyűlölte a puritánokat és a demokratikus egyházkormányzat híveit, nyilván ő hangolta II. Rákóczi György fejedelmet Apáczai ellen. Egy kikényszerített vita során a puritánus elveket Basiriusszal szemben bátran védelmező Apáczait a fejedelem, indulatos fenyegetések kíséretében, állásából elbocsátotta. Több tudós férfi és a fejedelem anyja, Lorántffy Zsuzsanna is közbenjárt az érdekében Rákóczi Györgynél, és így került végül a kolozsvári református iskola élére. Tanítványai között találjuk Bethlen Miklóst is, aki szerint diákjai nagy része követte szeretett nevelőjét. Ezt az iskolát Apáczai rendkívüli energiával hamarosan magas színvonalra emelte, módszeres munkával nevelte az ifjúságot, mindenütt dicsérték elért eredményei miatt. Apáczai teológiát, hébert, görögöt és természetbölcseletet tanított. Az iskola állandó tanári karát ekkor csak hárman alkották, de ideiglenesen mások is tanítottak. Apáczai terve az volt, hogy megszüntesse a tanárok folytonos cserélődését és állandó tantestületet állítson az iskola élére.

1656-ban tartotta székfoglaló beszédét *De summa scholarum necessitate* (*Az iskolák feletti szükségességéről*) címmel, majd kiadta a *Disputatio de mente humana* (*Az emberi értelemről*) című filozófiai művét, amelyben a test és a lélek viszonyával foglalkozik.

Kolozsvár, Farkas utca:
Apáczai kollégiumának épen maradt fala

¹² Fortius, Joachim (1479 k.–1536): flamand humanista.

¹³ I. Rákóczi Ferenc (1645–1676): II. Rákóczi György, erdélyi fejedelem fia.

¹⁴ Basirius Izsák (Basire, Isaac, 1607–1676) anglikán lelkész, tanár a gyulafehérvári kollégiumban.

¹⁵ Ramus, Petrus (Pierre de la Ramée, 1515–1572): francia teológus, filozófus, matematikus.

Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjárata miatt (1657–1658) a török lemondásra kényszerítette a fejedelmet, helyére Rhédey Ferencet, majd Barcsai Ákost ültette. 1658 augusztusában az Erdélyre zúduló török hadak elpusztították az egész Barcaságot, így Apáczai szülőfaluját is. A pusztító török hadak ez év szeptemberében felégették és kirabolták Gyulafehérvárt, a kollégium, a fejedelmi könyvtár és levéltár is áldozatul esett a barbár gyújtogatásoknak. A törökök a székesegyház sírboltjait is feltörték és kiszórták Hunyadi János tetemét is, hogy megbosszulják a nándorfehérvári vereséget. Még ugyanebben a hónapban a pusztító hadak Kolozsvár falai alá érkeztek, de a város 60 000 tallér árán megmenekült a pusztulástól. Apáczai amúgy is gyenge egészséget még inkább felőrölték ezek az izgalmak.

1658 novemberében a török nyomásra fejedelemmé választott Barcsai Ákosnak benyújtotta emlékiratát az akadémia tervezetével *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Academia felállításának módgya és formája* címmel. A tervezet eredetije elkallódott, de két másolat is fennmaradt róla.

1659-ben Apáczai *Supplicatiót* (kérést) intézett Barcsai Ákos fejedelemhez, melyben a kolozsvári iskola számára támogatást kért. Ugyanis a gyulafehérvári főiskola felbuzdulása után a kolozsvári volt az egyetlen olyan intézmény, mely a főiskolává való fejlődés útján haladt. Barcsai válaszolt is Apáczai kérelmére, és a kolozsvári református egyház és iskola számára jelentős összeget utalt ki.

1659 második felére készülhetett el utolsó műve, a *Philosophia naturalis (Természettudomány)*. Ez a latin nyelvű munka lényegében a *Magyar enciklopédia* természettudományi vonatkozású részeinek elmélyítését és összefoglalását nyújtja. A kéziratban maradt mű a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található.

1659. december 31-én halt meg tüdőbajban. Tanítványa, Bethlen Miklós megkapó tömörséggel fogalmazta meg korai halálának okát: „A szörnyű tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségbe, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtlen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die 1659.”¹⁶ Tehát az óév utolsó napján halt meg.

1660. január 9-én temették el a kolozsvári Házsongárdi temetőben. Nem sokkal halála után, amint Bethlen Miklós értesít, meghalt felesége és második gyermeke is. (Az első gyermeke már korábban elhunyt.) Sírja ismeretlen, de később emlékművet állítottak tiszteletére.

A Magyar encyclopaedia

Apáczai életművében egységes rendszert alkot a korszak valamennyi korszerű szellemi irányzata: az enciklopédizmus, a puritanizmus és a kartezianizmus. Ezt látjuk főművében, a „Magyar enciklopédia”-ban, ahol összefoglalta kora tudományos eredményeit anyanyelvén, magyarul. Az *Enciklopédiát* tankönyvnek szánta, amellyel egy régóta fennálló hiányt igyekezett megszüntetni. 1–8. részét 1652 őszétől 1653 nyaráig Hollandiában írta meg. Ekkor Csulai püspök hívására hazaindult, és ez év augusztusában meg is érkezett Gyulafehérvárra. A 9–11. részeket már itthon szerkesztette meg és küldte ki a Hollandiába menő diákokkal Utrechtbe, ahol a könyv nyomtatását már 1653-ban megkezdték. Az egész kötet anyaga 1654 második felében már nyomdában volt, és 1655-ben jelent meg. A címlapon álló dátum (1653) csak a nyomás megkezdé-

¹⁶ Bethlen Miklós *Önéletírása*. 1. köt. Sajtó alá rend., jegyzetek: V. Windisch Éva. Budapest 1955, 165.

sét jelzi, a mű valójában 1655-ben jelent meg Utrechtben. Mintaként Alsted Encyclopaediája (Herborn, 1630) szolgált.

Az *Enciklopédia* keletkezéséről maga ad felvilágosítást a mű elé írt latin nyelvű előszóban, *Előszó az olvasóhoz* címmel, amelyben előadja és megindokolja a könyv megírásának szükségességét és fontosságát, megjelöli a felhasznált forrásokat, és módszertani utasításokat ad az *Enciklopédia* anyagának tanulására, használatára vonatkozóan.

Apáczai korában hiányzott az anyanyelvű, az enciklopédikus műveltség, tudományosság Erdélyben. Az eszmecsíra, a tudományok enciklopédikus összefoglalásának az igénye még Bisterfeld előadásából való, aki azt vallotta, hogy a Biblia magyarázata lehetetlen a tudományok teljes körének ismerete nélkül. Tehát már Erdélyben megérlelődött Apáczaiiban egy ilyen munka elkészítésének a szükségessége. A közvetlen tette azonban a szégyenérzet és a hazafias keserűség indította a szerzőt, midőn a nyugati nemzetek (francia, holland, angol) tudományos irodalmát forgatva rádöbben elmaradottságunkra és ennek legfőbb okára. Elmaradottságunk oka a nemzeti műveltség hiányában keresendő. „Összegyűjtöttem – szorosán a nagy tudósok nyomában haladva – a főbb tudományokra vonatkozó fontosabb meghatározásokat és felosztásokat, és munkámat, miután elkészült, a tudományok tudományának neveztem”¹⁷ – írta hollandiai tanulása idején. A segíteni akarás érzése ébredt fel Apáczaiiban, amikor elhatározta, hogy magyar nyelven enciklopédiát szerkeszt: „Ezért erősen föltettem magamban, hogy ha a jóságos és hatalmas Isten néhány esztendő elteltéig megnyújtja és meghosszabbítja életem fonalát, nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm az összes tudományokat.”¹⁸ Ez az előszó egyébként Apáczai lelkivilágának is hű tükrö: sugárzik belőle a minden nehézségen diadalmaskodó akarat, a használni vágyás szenvedélye, hazája és népe iránti szeretete.

Munkája során a magyar nyelv szegénységébe ütközött, nem voltak megfelelő szakkifejezések. Neki kellett új szavakat alkotnia. „Nevet adni pedig minden időben egyformán szabad.”¹⁹ De ezt csak tudós emberekre lehet rábízni, és az elnevezésekben ésszerűségnek és logikának kell lennie. Makacs kitartása végül is győzedelmeskedett, és munkája tizenegy részében sikerült magyarul adnia kora tudományosságának kivonátát. A tizenkettediknek tervezett magyar retorikát már nem tudta megírni, itt nemcsak a tudomány nyelvét, hanem szinte magát a tudományt is neki kellett volna megalkotnia. Apáczai első nyelvújítónk egyike. A „matematika”, „asztronómia”, „botanika”, „fizika” és hasonló latin eredetű elnevezéseket kellett első ízben magyarul mondania, körülírnia. Szóalkotásai közül egyesek ma is élnek, mások ma már alig érthetőek. Az *Enciklopédiát* iskolai könyvnek szánta, eredetiségre nem törekedett, tehát nem önálló, eredeti mű, de ez nem von le semmit Apáczai érdeméből. Főművének koncepciója, szerkezete, a kötet felépítésének rendszere és a szövegek fordítása viszont eredeti.

Az előszóban rámutatott munkája forrásaira, azokra a szerzőkre, akiknek a könyveiből válogatott és fordított. Plinius,²⁰ latin író t idézi, aki szerint az antik szerzők a régieket szóról szóra lemásolták, ez utóbbiak említése nélkül. Ugyanezt tették az elődök is – állapítja meg Apáczai: „...a legkiválóbb emberek, szakmájuk legjobb tudósai sem féltek attól, hogy más írókból igen sok dolgot kölcsönözzenek... Mert aki

¹⁷ *Apáczai válogatott művei*, 51.

¹⁸ Uo. 55.

¹⁹ Uo. 54.

²⁰ Plinius, Caius Secundus (i. e. 23–79). Az idősebb Plinius: híres római természettudós, a legnagyobb ókori természettudományi enciklopédiának, a 37 kötetes *Historia naturalis* szerzője.

lóm felé fordul (9–10. rész): a társadalmi tudományok közé sorolja és tárgyalja a történelmet, az etikát, a háztartást (családi élet belső rendje), a politikát és a neveléstudományt. A rendszert a teológia zárja (11. rész), a kör önmagába fut vissza: az enciklopédikus tudás Istennel kezdődött és ott is végződik a szerző és kora vallásos felfogása szerint. Az elmaradt nyelvi-retorikai fejezettel a könyv részeinek száma 12 lett volna. Az egyes részek terjedelmét összevetve megállapítható, hogy az *Enciklopédia* kétharmad része természettudományokkal foglalkozik, ami egyúttal a mű haladó jellegének a bizonyítéka is.

A latin nyelvű előszóban Apáczai útmutatásokat ad a könyv használatára vonatkozóan. Az *Enciklopédiát* a diákjainak szánta: „A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára.”²⁴ Mint jó pedagógus segíteni, használni akar

jó kalauzokat választ, az nem egykönnyen térhet le a helyes útról, csak állhatatos elhatározással kövesse őket. A csecsemő is, ha óriás vállára ül, többet láthat, mint maga az óriás.”²¹ Apáczai kora legszínvonalasabb kézikönyveiből állította össze az *Enciklopédiát*: Descartes, Ramus, Scribonius,²² Kopernicus,²³ Regius, Amesius, Alstedius stb. műveiből.

Apáczainak nem kis érdeme, hogy a legnehezebb kérdésben, anyagának megszerkesztésében érvényesíteni tudta a „világosan és tagoltan” karteziánus elvet.

Kézikönyve a descartes-i metafizikával, vagy inkább ismeretelmélettel indul (1. rész), megalapozva az emberi vizsgálódás lehetőségét. Ehhez egészen természetes módon kapcsolódik a logika (2–3. rész). Foglalkozik a számtannal és a mértannal (4–5. rész), majd a csillagászzal (6. rész), amely mint matematikai jellegű természettudomány jól átvezet a nagy terjedelmű 7. részhez, ez lényegében philosophia naturalis, az élettelen természet, a növényvilág, az állatvilág és az ember biológiai-fiziológiai bemutatása. Következnek a „csinálmányok” (8. rész), azaz az emberi kéz művei, ide sorolja a földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket. Miután megalapozta és bemutatta a fizikai valóságot, a társadalom felé fordul (9–10. rész): a társadalmi tudományok közé sorolja és tárgyalja a történelmet, az etikát, a háztartást (családi élet belső rendje), a politikát és a neveléstudományt. A rendszert a teológia zárja (11. rész), a kör önmagába fut vissza: az enciklopédikus tudás Istennel kezdődött és ott is végződik a szerző és kora vallásos felfogása szerint. Az elmaradt nyelvi-retorikai fejezettel a könyv részeinek száma 12 lett volna. Az egyes részek terjedelmét összevetve megállapítható, hogy az *Enciklopédia* kétharmad része természettudományokkal foglalkozik, ami egyúttal a mű haladó jellegének a bizonyítéka is.

²¹ Apáczai válogatott művei, 66.

²² Scribonius, Guilelmus Adolpus német orvos és filozófus a 16. sz. második felében.

²³ Kopernikus, Nikolaus (1473–1543): lengyel csillagász.

²⁴ Apáczai válogatott művei, 64.

az ifjúságnak. Az egyszerű anyanyelvi olvasmányokról, hasznos bibliai történetekről a nehezebb, összetettebb tananyag felé kell haladni a tanításban. Amikor már jól ismerik az anyanyelvüket, már helyesen beszélnek, akkor kell az *Enciklopédiát* a diákok kezébe adni. Itt is a könnyebb részekkel kell kezdeni, mint a földrajz, az ásványok, majd a növények, az állatok következnek, aztán a számtan, a geometria, végül a metafizika, a logika. Hangsúlyozza a nyelvek tanulását: görög, latin, majd héber, kaldeus, szír, talmud, végül az arab. Az idegen nyelvű könyvek olvasásával a diákok újabb ismereteket szerezhetnek. Fontos a cél kitűzése, amit munkával, állandó tanulással lehet elérni. „Meg kell tanulnod a tudományok teljes köréből mindent, amit csak tudásra érdemesnek ítélsz.”²⁵

Apáczai főművének – részeinek egyetlensége ellenére is – nagy érdeme minőségében új gondolkodása, erősen természettudományos jellege. Igazi újdonsága magyarnyelvűsége és az a páratlan erőfeszítés, amellyel a szerző megkísérelte az elvont tudományok szókincsének megteremtését. Hasonló, sőt még nehezebb feladat előtt állt, mint Zrínyi, akinek a politikai és katonai elmélet kérdéseiről kellett első ízben magyarul értekeznie.

Filozófiai, pedagógiai és művelődéspolitikai írásai

Apáczai további művei szorosan kapcsolódnak az *Enciklopédia* célkitűzéseisehez, részben annak előzményei, részben továbbfejlesztései. A még Hollandiában írt *Magyar logikácska* (Gyulafehérvár 1654) című kisebb munkáját Ramus nyomdokain készítette, de forrása humanista példáit „szép, könnyű és többnyire gyermeki példákkal”²⁶ cserélte fel, hiszen könyvét a gyermek I. Rákóczi Ferencnek ajánlotta. Ez volt Apáczai első kísérlete a filozófia egyik ágának magyar nyelven való tolmácsolásában. Az enciklopédiában később ugyanazokat a logikai fejtegetéseket Amesius nyomán már bővebben adta elő. E kis tankönyv függelékeként jelent meg Joachim Fortius, németalföldi humanista műve alapján írt *Tanácsa*. Apáczai teljesen szabadon dolgozta át forrását, és párbeszédesebb formában fejtette ki pedagógiai gondolatait. Ez a forma még inkább növeli eredetiségét. A *Tanács* a csüggedt diáknak szól, tanulásra ösztönző és felkészítő, a módszerek használatában eligazító mű. Célja a gyengesség, a kishitűség eloszlatása, a nehézségekkel való szembenézésre, a nagy feladatok vállalására, a maradandó művek alkotására való buzdítás. Legfontosabb a „legmagasabb cél” kitűzése, mert az sarkall

²⁵ Apáczai válogatott művei, 73.

²⁶ Uo. 61.

igazán tanulásra. „Tégy oly célt fel, amelyre soha senki nem ért”²⁷ – tanácsolja Apáczai „Megutálván a henyélest, szeressed a munkát. Fuss mindentől, valami az embert kényessé teheti. ...Egészségedre gondot viselj, mert a nélkül dolgodban el nem járhatasz. Állj inkább, mint ülj, fuss, mint menj, soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd. A munka közt virágzik a virtus. Nem is lehet derekas dolog, úgy tetszik, az, melyhez fáradság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia.²⁸ A tudomány gyökere keserű, gyümölcse pedig gyönyörűsége”²⁹ – írta diákjainak a jeles pedagógus.

Apáczai pedagógiai gondolatai főleg a két székfoglaló beszédéből: a gyulafehérvári és a kolozsvári beszédéből ismerhetők meg. A *De studio sapientia (A bölcsesség tanulásáról)* című, 1653-ban tartott beszéd nyomtatásban is megjelent (Utrecht 1655), így a nyugat-európai közönség is megismerhette.

Székfoglaló beszédében a tudományokról, a bölcsességről fejtette ki gondolatait a tanárok és a diákok előtt. Mindjárt az elején megmagyarázza a sapientia szó jelentését: „...értjük ezen a szón az egész műveltséget, bölcsességet, az értelem tevékenységét, és egyszóval az egyetemes enciklopédiát, vagyis azoknak a dolgoknak módszeres összefoglalását, melyeket tudni szükséges.”³⁰

A „tudni szükséges” dolgokat és ezekkel kapcsolatos tudományokat különböző kategóriákba sorolja: *a természet világosságánál felismerhető dolgok* (természeti bölcsesség, azaz logika, matematika és természettudományok); *a kegyelem világosságánál felismerhető dolgok* (kijelentett bölcsesség, azaz teológia, etika és egyéb humán tudományok); *nyelvek* (héber, görög, latin és arab nyelv) és nyelvtudomány (etimológia, syntaxis és retorika).

Apáczai a descartes-i tudományelméletnek megfelelően rámutatott a tudományok összefüggéseire, és arra a pedagógiai és tudomány-filozófiai értelemben lényeges tényre, hogy a „tudományok kölcsönösen segítik egymást”.³¹ Minden tudomány elősegíti a többi tudomány megértését, és egyetlen tudományt sem lehet tökéletesen elsajátítani a többi tudomány ismerete nélkül. Ugyanakkor kifejtette a nyelvtanulás fontosságát is. Vallotta, hogy a szerzők és a Biblia eredeti nyelven való olvasása és magyarázata lehetetlen a klasszikus nyelvek (görög, latin, héber stb.) ismerete nélkül.

Beszédében áttekintette a tudományos ismeretek átadásának a történetét, azaz a tudományok történetét kezdve az ókori népek (asszír-babiloni, egyiptomi, zsidó, görög, latin stb.) tudósainak a munkásságától egészen a 17. századig. A tudás leszármazásának történetében megemlíti a magyar kultúra kiválóságait is, saját elődeit: Szegediek, Molnárok, Gelejek, de Pázmányok, Csanádiak, Enyediek stb. A tudományok fejlődésének csúcsát azonban két francia bölcselő, Ramus és Descartes munkásságában látja. Tehát a beszéd előremutató, a jövő fele tekintő részletei Ramus és Descartes dicséretében találhatók. Lelkesült szavai, magasztalásai ugyanakkor a nemzeti művelődés reformjának szempontjából is nagy jelentőségűek. „Pertus Ramus segítséget hozott az akkoriban már haldokló igazi filozófiának, megtisztította azt az értéktelenebb évszázadok hulladékaitól, megcáfolta a hamis és a keresztyén igazsággal ellenkező tanokat, ...és pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia zavaros káoszában.”³²

²⁷ *Apáczai válogatott művei*, 66.

²⁸ Aki törekszik, mindent elér.

²⁹ *Apáczai válogatott művei*, 68–69.

³⁰ Uo. 7.

³¹ Uo. 9.

³² Uo. 36.

Majd Descartes-ról írja: „Mivel azonban sem egyetlen ember, sem egyetlen évszázad nem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, nem akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk is meg legyen fosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában – úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk – René Descartes-t, az egész filozófia újjáteremtőjét, századunk páratlan ékességét és díszét, mind származás és család, mind műveltség és érények tekintetében oly nemes férfiút.”³³

Ramus és Descartes haladó tudományosságának dicsérete révén kerül sor a hazai állapotok bemutatására, a magyar elmaradottság végső okának, az ipari elmaradottságnak fájdalmas említésére: „Ámde a könny illik ide inkább, mint a beszéd, ha már, az egész magyar nép nagy és örök szegényére, elborult tekintettel ugyan, de mégis kénytelenek vagyunk szemlélni országunknak, inségünknek, szegyenletes tudatlanságunknak és közönyösségünknek végtelen tengerét, és azt a letörölhetetlen szegyenfoltot, hogy csaknem minden technikai kérdésben idegenekhez folyamodunk, de nem annyira fegyveres erőszak, és nem is annyira rabság miatt, ...hanem a magunk hibájából, csupa álmokórságból... számár tunyaságunk és tudatlanságunk miatt, mely nemhogy egy országnak, de egy értelmes embernek is szegényére válnék.”³⁴ Apáczai heves prófétai dorgálással szól a hazai viszonyokról és az iskolázás alacsony színvonaláról. Puritánus elveit egyáltalán nem leplezi. „Szerencsétlen elmaradottságunk oka nem népünk barbár szellemében rejlik, hanem a tanítás szerencsétlen rendjében.”³⁵

E megállapításokból következik: korszerűsíteni kell az oktatást, meg kell reformálni a gyulafehérvári kollégium tanítási rendszerét a legújabb tudományos eredmények alkalmazásával: az anyanyelv használatával, a természettudományok előtérbe helyezésével és a nyelvek tanulásával, mert csak így lehet művelt embereket nevelni. „Bejárva egész Magyar- és Erdélyországot, hozzád tér vissza beszédem, Bethlen és Rákóczi kollégiuma, gyulafehérvári kollégium, s azzal a buzgalommal és aggódással, amelyet megérdemelsz, buzdítlak téged, ne húzódozz a teljes megújhódástól, ébredj fel végre a zűrzavaros kábulatból!”³⁶

A *De studio sapientiae* nagyszabású buzdító beszéd az egybegyűltekhöz, mesterien felépített szónoki alkotás az antik retorika műfaji szabályai szerint. Nem egy ponton azonban zsúfolt is, de ennek is megvan a maga oka: a fiatal tanár meg akarta mutatni szellemének erejét, tudományának kiterjedt voltát.

Apáczai másik székfoglaló beszéde *De summa scholarum necessitate* (*Az iskolák feletti szűköség voltáról*) 1656 őszén keletkezett, de csak a 19. században nyomtatták ki, amelynek saját kezű kézírata a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található. Itt is az iskolaügyi gondolatait fejtette ki, bemutatva Erdély kulturális viszonyait. Fő helyen a társadalmi kritika áll. A kitűnő szerkezetű retorikai műben nyoma sincs a gyulafehérvári beszédet jellemző zsúfoltságnak. Minden gondolat, minden stílári eszköz az eszmei mondanivaló szolgálatában áll: a magyarság számára nemzeti veszedelem művelődési színvonalának alacsony volta. Apáczai nagyon elkeseredett volt, látva a társadalom szerkezetében rejlő végzetes hibákat. A tudatlanság, a közömbösség, a lustaság, a mértéktelenség, az önzés, az ármánykodás, az állhatatlanság, az igazságtalanság, a hűtlen-

³³ Apáczai válogatott művei, 38.

³⁴ Uo. 17.

³⁵ Uo. 47.

³⁶ Uo. 52.

ség, az erkölcsi romlás az oka a tömérdek nyomorúságnak, amit maga körül látott. Mindenkit felelősnek tartott a szomorú hazai állapotok miatt: Erdély fejedelmét, nemeseit, papjait, tanítóit, jobbágyait is. Pocakos bérenceknek nevezi a papokat, iskolai rókáknak az erdélyi tanintézetek mestereit, és az egész nemesi világnak szemére veti a nép sanyarúságát. „Nem lehet csodálkozni azon sem, ha ebben az országban mindenféle bűn megtalálható, s ezek szüntelen harcban állnak a tisztességes erkölcsökkel... De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében annyi gonosz család, ...annyi csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármánykodó és hűtlen szolgáló? [...] És honnan vannak egyházunkban annyi, a keresztyénség alapelveit nem ismerő, lelkipásztori álarcot magukra öltött papok, ...papi állásokkal üzérkedők, farkasok, bérencek? És az iskolában annyi élősdí éhenkórász, a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek, az iskoláügyek rókái? És az állami életben annyi megvásárolható bíró, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében annyi panasz, siránkozás, sóhajtás és jajgatás?”³⁷

Mindezektől meg kell szabadulni. Ezt a kultúrával, a kultúra megszervezésével lehet elérni. A kultúra – Apáczai szerint – nem csupán az ismeretek összességét jelenti, hanem magatartást, viselkedést, gondolkodást, gyakorlati erkölcsösséget is. Mindezek kialakításában és fejlesztésében az iskolának óriási szerepe van. „Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te homályos szemű magyar nép! Végre, végre ébredj fel az álomkórból, leheld ki magadból Bakkhoszt, kinek folyton áldozol, ozslasd el gyógyírral szemeid homályát. Nézd, szemléld, vizsgálld, milyen forrásból ered tömérdek nyomorúságod, melynek súlya alatt görnyedsz. Drága gyermekeid, hazánk reményei már bölcsőjüktől fogva a tudatlanság feneketlen örvényébe merülnek, és így felnőtt korukban sem látják meg soha a világosságot, sem saját javukat, sem a haza javát. Még egyszer mondom hát, serkenj fel, és állíts alsó iskolákat!”³⁸

Apáczai felvázolta egy átfogó oktatási rendszer kiépítésének a tervét: alsófokú, középfokú (trivialis) és felsőfokú (főiskolák) iskolákkal. Messzehangzó szóval követelte az egész népre kiterjedő anyanyelvű elemi iskolázást, azaz a népiskolákat, ahol magyarul tanítják az írást, az olvasást, a helyes beszédet, és amely a szellemi felemelkedés egyetlen lehetséges eszköze. Majd a közép- és felsőfokú oktatásra tért rá. Ha akadémiákat nem is, de a meglévőknél sokkal színvonalasabb kollégiumok és főiskolák felállítását sürgette. Tervének lényeges pontja a felsőoktatásról, az egyetemről írt eszmevuttatás. A 17. században Erdélyben nem létezett egyetem. Ezért a tehetséges protestáns diákok külföldi egyetemeket kerestek fel, hogy tanulmányaikat folytathassák. Platon³⁹ gondolataira támaszkodva Apáczai kifejtette, hogy a „bölcesség tűzhelyei mindig az akadémiák és a főiskolák voltak”,⁴⁰ és csakis az ott végzett művelt és vallásos emberek lehetnek az ország vezetői, bírái és magas rangú tisztviselői. Saját korából is hozott példát e témához kapcsolódóan, az általa jól ismert holland mintaállam eredményeit, amelyeket nagyrészt az iskoláztatásnak, főként a felsőfokú tanintézményeinek köszönhetett a nyugat-európai ország. Majd visszatérve az akadémia gondolatához, felteszi a kérdést: „...honnan van annyi rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk, magyaroknak egyetlenegy akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsunk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az erkölcsant, mely megfékezi a bűnösöket, az ökonómiát,

³⁷ *Apáczai válogatott művei*, 99–100.

³⁸ Uo. 86–87.

³⁹ Platon (Kr.e. 427–347): ókori görög filozófus.

⁴⁰ *Apáczai válogatott művei*, 92.

mely igazítja a családok életét, az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget, a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel, végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek. Nem is említem az ékesszólást és a történettudományt, sem a logikát, metafizikát, földrajzot, asztronómiát, optikát, zenét és kozmográfiát, melyeket összesítve filozófia néven foglalunk össze. Ennek alapos ismeretéhez senki el nem juthat, ha a felsorolt tudományágakban előbb becsületesen nem képezte magát.”⁴¹

Apáczai felismerte és megfogalmazta azt, hogy egy országnak a nemzetek közé való felemelkedéséhez és beilleszkedéséhez elengedhetetlenül szükséges a tudományok ismerete és művelése, a kultúra állandó gyarapítása.

A beszéd stílusa ezúttal is az antik retorika mesteri alkalmazását mutatja. Ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy személyes gondolatait kifejezze. Tudja, hogy kemény beszédet mondott, de minden felelősséget vállal a „meztelen igazság”⁴² annyira szükséges kimondásával.

Ehhez a beszédéhez szorosan kapcsolódik az 1658-ban elkészített akadémia terve, melyet a II. Rákóczi György helyébe megválasztott, és a puritanizmussal rokonszenvező Barcsai Ákos fejedelemnek nyújtott be: *A magyar nemzetben immár elvégtere egy Akadémia felállításának módja és formája* címmel. A kéziratban maradt és csak a 19. században kiadott tervezet négy fakultásból álló teljes egyetem felállítására igyekezett rábírní a fejedelemet: egy előkészítő filozófiai és három öt-öt éves szaktudományi (jogi, orvosi, teológiai) fakultást tervezett, így lett nála a nevelés eszménye világias, anélkül, hogy feladta volna a fő célt: Isten dicsőségének munkálását, a keresztyéni gondolkodást. Az emlékiratban egészen részletesen és konkrétan tárgyalta az egyetem szervezeti, tanulmányi és pénzügyi kérdéseit. Elképzelése szerint 11 tanár és kb. 100 diák ellátására lett volna elegendő az a pénzösszeg, amelyből korábban a gyulafehérvári kollégium magyar és külföldi tanárait fizették. A leydeni egyetem mintájára javasolta, hogy az egyetem mellett szükséges még a nyomda, a botanikus kert és a könyvtár felállítása is. Figyelme még a diákok étkeztetésére is kiterjedt.

Apáczai terve bizonyos fokig keresztelte a rendi elképzeléseket, és ennek ő is tudatában volt. Fontos társadalmi kérdést érintett akkor, amikor tervezetében leírta: csakis akkor érne valamit az akadémia megszervezése, ha az ott végzett jobbágyszármazású diákok automatikusan nemesi rangot kapnának.

A nehéz történelmi körülmények és az 1659-es fejedelemváltás nem tették lehetővé Apáczai akadémia-tervének megvalósítását.

Apáczai rövid élete során sok mindennel foglalkozott, de elsősorban tanár volt. Bán Imre az Apáczairól szóló monográfiájában a következőket írta: „Apáczai gondolatvilágának és gyakorlati tevékenységének a központi kérdése az iskola és az a pedagógiai optimizmus, amely egész magatartásából árad.”⁴³ Tehát minden tervét az iskolán keresztül akarta megvalósítani, és hitt a nevelés mindenható erejében. Pedagógiai érdeme abban áll, hogy nemcsak kézikönyvekkel (tankönyvekkel) próbálta segíteni az erdélyi iskoláztatás ügyét, hanem a már fentebb ismertetett, az egész iskolarendszert átfogó reformterveivel. Meggyőződése volt, hogy a tudományok terjesztése, a nevelés, az iskolák fejlesztése az egyetlen igazi eszköz a magyar nép fejlődésére és gazdagodására, és ez a záloga annak, hogy Erdély az európai nemzetek közé emelkedjék.

⁴¹ *Apáczai válogatott művei*, 100–101.

⁴² Uo. 115.

⁴³ Bán Imre: *i. m.* 508.

Az oktatásban nagyon fontos szerepet betöltő didaktikai és módszertani útmutatásait a különböző műveiből ismerhetjük meg, ugyanis erre vonatkozóan rendszeres didaktikát nem alkotott. Műveiben több helyen olvashatunk az oktatástani elképzeléseiről: a természetesség, a szemléltetés fontossága, a világos és tömör tanári magyarázat, a tanulói aktivitás, az önképzés és a gyakorlatiasság elvének a szükségessége és a jelentősége. Nagyon fontosnak tartotta, hogy a tanulók ismerjék fel a rendszertani összefüggéseket, és legyenek képesek az önálló gondolkodásra.

Comeniushoz⁴⁴ hasonlóan Apáczai is a szelídség, a szeretet pedagógiájának a híve volt. Több művében részletesen foglalkozott a tanár–diák kapcsolattal. A *Magyar encyclopaediában* azt is kifejtette, hogy milyen legyen a tanár: „A tanítótól... megkívánatik, hogy tanításához illendő életet éljen, s tanítványainak jó és dicséretes példát adjon, hogy elég tudós legyen, hogy jó lelkiismerettel és isteni félelemmel, amit tud, azt másokkal közölje, tanítványait mint atyjuk, úgy szeresse. Tanítsa őket világosan, röviden és tökéletesen. Őket Isten előtt való könyörgésében megemlítse. Ne legyen ajándékon kapkodó, tanítványainak erkölcsét és nyelvét igyekezze leginkább újítani. Egyedül csak arra igyekezzék minden dolgában, hogy tanítványaival magát megszerettesse...”⁴⁵

Apáczai Csere Jánost minden magyar pedagógus, pedagógiai gondolkodó, iskolareformer példaképének tekintette és tekinti ma is. Jelentős hatást gyakorolt korára, puritánus kortársai és tanítványai sokat megőriztek és továbbvittek a tanításaiból. Természettudományos ismeretei és gondolatai serkentőleg hatottak a 17. század második felének tudósaira, orvosaira, így többek között Pápai Páriz Ferencre.⁴⁶ Apáczai szakkifejezései, a *Magyar encyclopaedia* részletei beépültek több szerző művébe. Ez a könyv féltve őrzött kincs volt Erdély kollégiumaiban és magánszemélyeknél. Bán Imre szerint „egyszerű olvasók, falusi nemesek segítőtársuknak, legjobb barátjuknak tartották az *Enciklopédiát*, hasznos ismereteit terjesztették, megtoldották, a túlhaladottakkal vitakoztak.”⁴⁷

Apáczai hatása a 18. században is felismerhető. Bod Péter, a nagy egyháztörténész, a következőket írta róla a *Magyar Athenasban*: „Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a tudományok is jobb lábra álltak volna, mivel neki a tanításban nagy földön mása nem volt, kivált, ha az ország csendességben maradhatott volna.”⁴⁸ Igazi jelentőségét és a nemzeti művelődés történetében betöltött kimagasló helyét a felvilágosodás írói is meglátták. 1803-ban újra kiadták az *Enciklopédiát*, amelyet Rájnis József⁴⁹ rendezett sajtó alá Győrben, de a cenzúra miatt számos helyen megcsonkítva jelent meg. A 19. században pedig rá hivatkoztak azok az oktatáspolitikusok, akik a magyar iskolarendszer kiépítésén és megújításán dolgoztak, valamint a 20. századi reformpedagógusok, akik a gyermekek aktivitására, az önálló ismeret- és tapasztalatszerzésre, az élményszerű tanításra és tanulásra fektették a hangsúlyt.

A különböző szellemi áramlatok és tudományágak képviselői részben eltérő módon ítélték meg Apáczai életművét, ám abban mindenki egyetértett, hogy a magyar gondolkodástörténet egyik korai kiválósága, a magyar polgári pedagógia úttörője volt, akinek tanításai ma is hatnak.

⁴⁴ Comenius, Johannes Amos (1592–1670): cseh-morva pedagógus, iskolaszervező, elméletíró.

⁴⁵ Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte: Bán Imre. Budapest 1959, 364–365.

⁴⁶ Pápai Páriz Ferenc (1649–1716): író, orvos, a nagyenyedi kollégium tanára.

⁴⁷ Apáczai Csere János: *i. m.* 30.

⁴⁸ Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szeben 1766, 14.

⁴⁹ Rájnis József (1741–1812): jezsuita szerzetes, költő, tanár.

„Azok közül, akik tanulmányaikban elő tudják segíteni a magyar ifjúságot, én a legkisebb, de azok közül, akik elő akarják segíteni, a legnagyobb vagyok”⁵⁰ – írja magáról szerényen a *Magyar encyclopaedia* előszavának utolsó soraiban. Valójában nem a legkisebb, hanem a legnagyobb volt Apáczai a nemzeti nevelés és tanítás előmozdításában.

Felhasznált irodalom

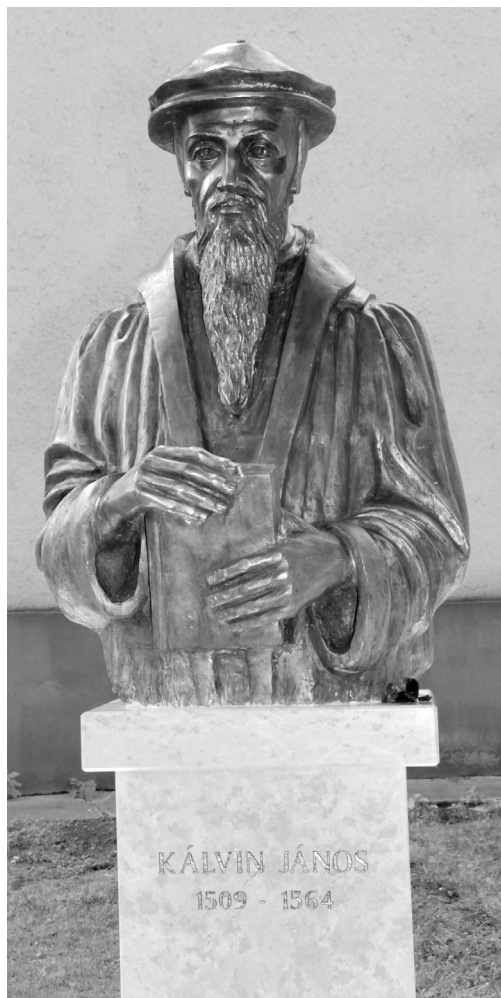
Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia*. Sajtó alá rendezte: Bán Imre. Budapest 1959.

Apáczai válogatott munkái. 1–2. köt. Összeáll., bev. tanulmány, jegyzetek: Szigeti József. Bukarest 1965.

Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958.

Betbten Miklós Önéletírása. 1. köt. Sajtó alá rend., jegyzetek: V. Windisch Éva. Budapest 1955.

Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szeben 1766.

⁵⁰ *Apáczai válogatott művei*, 76.